کـــانـت

فەیلەسوفی مۆراڵ و میتافیزیکیا

ئەنوەر حسێن

ئەمانوئێل کانت لە ٢٢ی ئەپرڵی (٧٢٤)ز لەشاری کۆنگسبێرگ لە ئەڵمانیا لەدایکبووە، باوکێکی هەژارو دایکێکی سادە، بەڵام تاڕادەی پەرستن و خۆشەویستی بۆ دایکی دەڵیٚ:" من تاماوم لەژیانندا هەرگیز لەبیری ناکەم، کەیەکەم تۆوی خێرو چاکەی لەدڵمدا چاند"

کانت تەنها ئەخلاق و ئایین فێرنەبوو، بەڵکو گرنگی بەسروشتی مەعریفەش دەدا، ئەگەرچی ڕۆژانی قوتابخانەی بە نوێژێکی دوورودرێژ لەکڵێسا دەستپێدەکرد تا دواتر بەشێوەیەك دوور دەکەوێتەوە کەهیچ شتێك ناتوانێت لەئایینی نزیك بکاتەوە.

کانت پاش ئەوەی دەچێتە زانکۆ لەبەشی فەلسەفە، بەڵام ساڵی (٧٤٨)پ.ز ناچار دەبێت بەهۆی مردنی باوکییەوە دوای بژێویی ژیان بکەوێت، تا دواتر لەساڵی (٧٥٤) زدا گەڕایەوە و بڕوانامەی دکتۆراکەی (لەناوئاگر)دا پێشکەش بەزانکۆ کرد.

کانت زۆر کاریگەری (نیوتن)لەسەر بوو بەتایبەتی تیۆری (کێشکردن- جاژبیە) هەر بۆیە چەند لێکۆڵینەوەیەکی لەو بوارەدا نوسیوە لەبابەتی" بیروڕا سەبارەت بەپێوانەی راستی بۆ هێزی زیندوو" مێژووی سروشتی گشتی و تیۆوری ئاسمان" ساڵی (٧٧٠)ز دەبێتە مامۆستای لۆژیك و میتافیزیکیا تا دواتر فەلسەفەیەکی گرنگی هێنایەکایەوە بەناوی (فەلسەفەی رەخنەگەرایی).

وانەکانی کانت سەبارەت بە (میتافیزیکا) بەوە دەناسرانەوە کە رون و ئاشکرا بوون. بەشێوەیەکی میتۆدی باسیدەکرد و هەرچی وتارەکانی تری سەبارەت بە(لاهوت) و مەسەلە ئاینیەکان ئامانجی روشنگەری ئەقڵ و روو روژاندانی (نەست) بوو بیٚ ئەوەی هیچ گرنگیەك بدات بە سروتە سوننەتیەکان، تا لەساڵی (١٨٢٣)ز کتێبی (پەروەردە)ی بڵاوکردەوە.

لەتەمەنی (٧٩) ساڵیدا کەهێشتا ژنی نەهێنابوو، باری عەقڵی و تەندروستی بەرەو خراپتر چوو وچاوی لەدەستداو تا لەتەمەنی (٨٠) ساڵیدا لە (١٢)ی فێبریەی (١٨٠٤)دا مرد دوا وتەشی ئەمەبوو کە وتی" ئەمە باشە"بوو.

ئەگەر چی مردنی کانت لەو کاتەدا روداوێکی تراژیدی بوو، بەڵام بەرهەمەکانی بەچاویدانی ماونەتەوە و گرنگترین وشەی کانت دوایی لەسەر گۆڕەکەی نوسرا، ئەمە بوو

"دووشتی سەیرو سەمەرە سەرسامم دەکەن، ئاسمانێکی رازاوە بەئەستێرە لەبان سەرم و یاسایەکی ئەخلاقیش لەخودمدا"

ئەم نوسینە خوێندنەوەیەکە بۆ کتێبی(کانت، ژیان کارە فیکریەکانی کەلەوەرگێڕانی پەژارە عەبدولحەمیدە).

-١-

(کانت و میتافیزیکا)

کانت

گرنگیەکی زۆری دەدا بەمیتافیزیکیا تا لەسەر ئەساسی لۆژیکی زاستی تاوتۆیی بکات (سەرەڕای ئەوەی باوەڕی وابوو کە تەنها لەسەر سروشتی میتافیزیکیا) مانای ئەوەیە کە مەحاڵە ملکەچی پێوەری سروشتیە باوە زانستیەکانی (فیزیا، بیرکاری) بکرێت. کەهەندێك بانگەشەی بۆ دەکەن، ئامانجی کانت کەکتێبی (رەخنەی عەقڵی ئەبستراکت) بونیادنانی فەلسەفەیەکی میتافیزیکا بوو لەسەر بنچینەیەتی زانستی قبوڵکرا، دوا ئەمانجیشی لەسەر ئەو تێوەرە خاڵیبوونی میتافیزیکیا بوو لە هەڵەو کەم و کورپیانەی رابردوو و بەرنامەیەکی باش بۆ داهاتوو.

بەڵام دواتر هەر خۆی کانت وەڵامی ئەو پرسیارەی دایەوە (چۆن دەتوانرێت میتافیزیکیا بەزانست وەسف بکرێت، بەڵام هەر خۆی ئەوەی سەلماندوە میتافیزیکیا وەك ئامادەباشیەکی سروشتی بۆ عەقڵ واقعی دەبێت.

کانت پێیوایە قسەکردن لەسەر بابەتە میتافیزیکیەکان کەبەبۆچوونی ئەو بریتین لە (خوا، سەربەخۆیی و نەمری، جاویدانی) کارێکی ئاساییە، بەمەرجێك پێوسیتییەکی سروشتی بێت، چونکە عەقڵی تیۆری ناتوانێت سنورەکانی ببەزێنێت بیٚ ئەوەی دەرونی بەرەو لەناوچوون نەبا و نوقمی تاریکی و نەگونجاندن نەبێت.

دواتریش بۆچوونی کانت سەبارەت بە میتافیزیکا بریتیە لەسەرنجدانی بۆ فەیلەسوفەکانی بواری ئەنتۆلۆژی و ئامانجگەراو دۆگماییەکان، نموونەش فەلسەفەی فەیلەسوفە ئەقڵگەراکان بوو کە رێبازی (ناواخنگەرایی) بەکاردەهێنن وەك ئەوەی کەئەقڵ لەتوانایدا هەبێت لە (رەنگە -ممکن)ەوە بۆ (هەبوون- الموجود) یان لە(بیرۆکەی خوا)ەوە بۆ (بڕیاردان لەسەر بوونی خوا)

-٢-

(کانت و ئایین)

کانت لەمبارەیەوە بانگەشەی بۆ ئەوەکرد کە(پلەوپایەی پیاوانی ئایینی کەمبکرێتەوە و گرنگی نەدرێت بە فەرزەکانی بەندایەتی و چوون بۆ کڵێسا، لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵی چەسپاندنی ئاینێکی خودایی راستی داوە بەمەرجێك دوربێت لەبۆچوونی پیاوانی

تەقلیدیی و سوننەتی و لەبەرامبەردا پشت ببەستێت بە مەیلە ئەخلاقیەکان بەرز و شاراوەکانی ناخی مرۆڤ، ئەو بونی خوا، دەسەلمێنێت.

لەمبارەیەوە بەتێزی جەختکردنەوەی لەسەربونی خوا دوورکەوتنەوە بوو لە (ۆولف)ی فەیلەسوف و کەوتنە ژێر کاریگەری (داڤید هیوم)ەوەوە رەخنەی لەو تێزەی میتافیزیکیا گرت کە دەڵێ" مەحاڵە بەڵگەی ئۆنتۆلۆژی (میتافیزیکیای روت) بەراستی بسەلمێندرێن لەسەر بونی خودا.

کانت لەمبارەیەوە وتی" ئایین دەبێ پشت بە عەقڵێکی کردەیی بۆ هەستی ئەخلاقی ببەستێت، نەك پشت بەلۆژیکی عەقڵی تیۆری، هەر بۆیە کانت سێ پرەنسیپی سەرەکی (نەمری، سەربەخۆیی، خودا)ی راگەیاندکە.

١-مرۆڤ ناتوانێت ئەرکەکانی سەرشانی بەجێ بگەیێنێت تا ئازاد نەبێت.

٢-ناتوانێ بگاتە پیرۆزی تا نەمر نەبێت.

٣-ناتوانێت بگاتە ئاشتی چاکەی گەورە، گەر خودا نەبێت.

کانت جارێکی تر رەخنە لەپیاوانی ئاینی دەگرێت کەتەنها قسەی کتێب و کڵێساکان دووبارە نەك دەکەنەوە، ئەو دەڵێ " دەبێ روح و ناوەڕۆکی کێشەکان تێبگەین" ئەو دەڵێ" ئایین لەناخی خۆماندا دەبێ بیدۆزینەوە بەدوای ئایندا بگەڕینن."

کانت روداوی (هەڵەی ئادەم) و (مەسیح یان کوڕی خوا)ی وا لێکدایەوە کە یەکەمیان دەلالەتە لەبەر یەکەوتنی ویست و هەست، دوومیان دەلالەت تەنیا لەپێوەرە ئەخلاقیەکانی ناخمان دەکات.

-٣-

(کانت و ئەخلاق)

لەمبارەیەوە تێڕوانیەکانی کانت دەوەستێتە سەر ئیرادە، بەلام حاشا لەوە دەکات کە ئەخلاق بەسترابێتەوە بەئەنجامی کردەوەکانی مرۆڤ وەك (چێژ، ئازارو سودو زیان) هەموویان پەیوەستن بەناخی مرۆڤەوە.

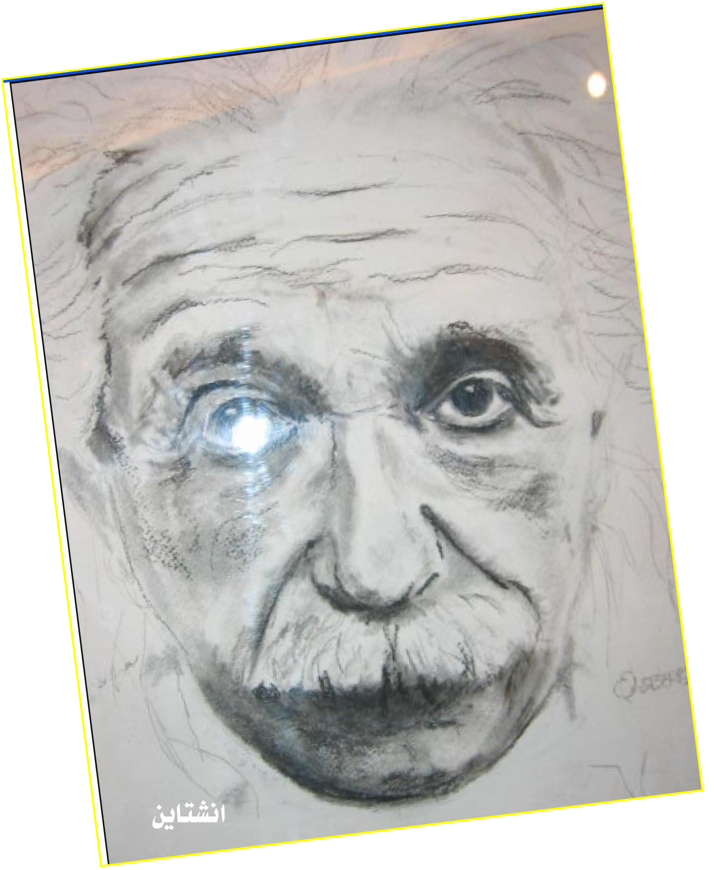

ئەو پێوایە چاکەخوازی تەنها ئیرادەی ناخی ئینسانەکانەو هیچی ترو تەنانەت ئەم ئیرادە چاکخوازە ناتوانێ سۆزو ئارەوزوە سێکسیەکانیش بجوولێنێت.

هەروەها لەسەر ئەم چەمکە کانت پێوایە هیچ چاکەو خراپەیەك بەبێ یاسایەکی ئەخلاقی وجودی نییە.

کانت مەسەلەی ئەخلاق بەدور دەگرێت لەمیتافیزیکیاو هەموو هەستەکانی سۆزو مەبەستەکانی بەدیاردە دادەنێت نەك هۆکارو ئەوەش بەوە پشت راستدەکاتەوە کەدەبێ یاسایەکی ئەخلاقی ئەمانە رێك بخات و پێویستە (درۆنەکەیت) و ئیرادەت هەبێت و کاریگەری هەبێت و ئەوەشی رەتکردەوە کە ئەخلاق لەسەر بنەماو رێژەیی و مادییەکانی مرۆڤدا دابمەزرێت، چونکە ئەمانە جێگرو رەها نییە، بەلام ئەخلاق لەسەر بنەماو یاسایەکی جێگرو رەهاو وەستاوە

ئەو پێوایە یاسای ئەخلاقی تاکە مەبدەئە بۆ ئیرادەی مجردی مرۆڤ.

-٤-

کانت و فیزیك (سروشت)

بەپێچەوانەی بۆچوونەکانی سەبارەت بەمیتافیزیکیا، بۆچوونی زۆریش هەیە لەسەر فیزیك (سروشت) وەکو پێشتر باسمانکرد، کانت لەمبارەیەوە زۆر کەوتۆتە ژێر کاریگەری (نیوتن)ەوە جگە لەوەی کاری لەسەر تیۆری (کێشکردن) کرد هەوڵیداوە، دروستکردنی گونجانێك لەنێوان فەلسەفەکەی (دیکارت) و (لاینبتز) لەمبارەیەوە.

کانت لەسادەترین تیۆرەکانی پێوایە هەموو هەسارەکان یان خەڵکی لەسەر ژیاوە یان خەڵکی لەسەر دەژی لەداهاتوودا، تا ئەو رادەیەی دەڵێت: رەنگە دورترین هەسارە لەخۆرەوە سیتەمی ئەندامی عەقڵانی تێدابێت.

دیارە مەبەستی ژیان و زیندەوەرو مادە ئورگانیەکانە.

-٥-

(کانت و سیاسەت)

ئەگەرچی بۆچونی کانت لەدوایین کتێبەکانی لەمبارەیەوە خراوەتە روو بەتایبەتی لەکتێبی (پرۆژە بۆئاشتی هەمیشەیی) کەدەڵێ:" پێویستە دەستوری شار لەهەموو دەوڵەتێك کۆماری بێت و پابەندبێت بەدەستورێکەوەو چەند چەمکی گرنگ لەخۆ بگرێت وەك (ئازادی و چەسپاندنی دەستورێکی هەمیشەیی و هاوبەش، یەکسانی نێوان ئەندامانی کۆمەڵگا)

کانت پێوایە دەستورێکی کۆماری، دەتوانێ نوێنەری مافەکانی مرۆڤ بێت، واتا لەو کاتەدا چەمکی مافی مرۆڤ و دەستورو دیموکراسی و سیتەمێکی پلورالی کۆماری جێگەیەکی گرنگی لە تیۆرەکانی کانت دا هەبوە.

سەبارەت بەناسیۆنالیزم و کانت پێیوایە خودی سروشت ئەم حەزو ئارەزوو بەرژەوەندیخوازی و خۆپەرستیە دەستەبەر دەکات.

ئەو دەڵێ:" تەنها سیتەمێکی باش کەهێزە مرۆییەکان یەکبخات و سنور بۆ توندوتیژی دابنێت و بنبڕی بکات بۆ دەوڵەت بەسە.

کانت بۆ فەراهەمکردنی سیتەمێکی سیاسی مۆدێرن و دیموکراسی و پلوراڵ و ئازادی و مافەکانی ئینسانی تێدا پارێزراوبێت پێوایە دەبێ لەرێگای شۆڕشەوە بێت تا سیتەمێکی وا بێتە کایەوە کە دیموکراسی گەشە بکات و کۆیلەیەتی و چەوساندنەوە نەمێنێ و ئاشتی بەرقراربێت و تا ئەو رادەیەی داوای سیتەمێکی پەرلەمانی و فرەیی و نوێنەرایەتی دەکات.

-٦-

(کانت و ناسیۆنالیزم)

یەکێکە لە تیۆرە گرنگەکانی فەلسەفەکەی کانت و رۆڵێکی گرنگی هەبوە لەسەر پرۆسەی سیاسی ئەوروپاو ئەڵمانیا بەتایبەتیش، کانت پێیوایە سیستەمێکی کۆماری بیرۆکەی ناسیۆنالیزم و ئیرادەی گشتیش کە نوێنەری راستەقینەی خودی ئیرادەی سروشتیە پێوەرێکی گرنگە بۆ ئاشتی و سیستمێکی سیاسی باش.

ئەو پێیوایە نەتەوایەتی ئەو ئیرادە گشتیەیە، کەمیللەت لەگەڵ یەکتردا کۆدەکاتەوە کە یەك ئامانجی هەبێت، کەئەمەش لەناخی تاکەکانی کۆمەڵدا هەیەو کانت وای بۆ دەچێت گەر دەستوری وڵات لەئیرادەی خەڵکەوە وەرگیرا ئەوا یاساکان مسۆگەر دەکات، بۆ ئەوەش کەبەم سیستمە سیاسیە بگەین لەرێگای عەقڵیەتی خاوەن ئەزمونەوە پێی ناگەین، بەڵکو لەرێگای گیانە نەتەوەییەکەوە دەستبەر دەکرێت.

بۆچونەکانی کانت لەمبارەیەوە کاریگەری لەسەر هیگڵ و هەردەرو نیچە هەبوەو سەرەتایەك بوو بۆ سەردەمی ئایدۆلۆژیاکان و ناسیۆنالیزم لەجیهاندا.

-٧-

(کانت وئاشتی)

لای کانت چۆن سیستمی دیموکراسی ئامرازێکە بۆ گیانی نەتەوایەتی، ئەمەش دیسان پێویستی بەپرۆژەیەکی جیهانی هەیە بۆ ئاشتی، کانت پێیوایە" شەڕ پاشماوەیەکی شارستانی هەیە لەمێژوودا" ئەوەش بەو پێیەی کەشەڕ هێزێکی گەورەیە لەهێزە جوان و سەرسوڕهێنەرەکانی سروشت، هەر ئەوەش وادەکات بۆ دەستبەرکردنی ئاشتی و سەربەخۆیی پەنابباتە بەر ئەوەی کەترس و شەڕوشۆڕ بەهێزترین پارێزەرە بۆ مسۆگور کردنی سەربەخۆیی و لەناوبردنی چەوساندنەوە.

تیۆرەکانی کانت سەبارەت بەئاشتی بەدوای شۆڕشی فەرەنسادا هات و پێیوابوو سەرەتایەکی باشە بۆ رێکخستنی میللەت.

کانت لەکتێبی (پرۆژەیەك بۆ ئاشتی هەمیشەیی) کەیەکێکە لەتێزە گرنگەکانی سەبارەت بەئاشتی لەچەند خاڵدا کۆ دەکاتەوە لەبابەتی:-

"پەیمان بەستنی ئاشتی و نەهێشتنی نیازی شەڕکردن، پاراستنی کیانە سیاسیە سەربەخۆکان، چونکە دەوڵەت کالاَنییە، بەڵکو گروپێکی مرۆییە، هیچ کەس بۆینیە دەسەلاَتی بەسەردا بسەپێنێت، جگە لەخودی دەوڵەتەکە، پێویستە هێزە سەربازیەکان هەڵبوشێندرێنەوە، چونکە بونی هێزی سەربازی،

هەڕەشـەیەکی بـەردەوام بـۆ ئاشـتی گـشتی، ئەمـە سەرەڕای ئەوەی کرێیەك دەدرێت بەسەرباز بۆ ئەوەی بەکوشتنی ئەوانیتر ژیانی مسۆگەر بکات.

هەروەها رۆژێك دێت سەربازەکەش دەکوژرێت، واتا لای کانت مامڵەکردن لەگەڵ سەرباز مامەڵەکردنە لەگەڵ ئامێرێك، نەك مرۆڤێك، نابێ هیچ دەوڵەتێك بەهۆی هێزەو خۆی لەکاری دەوڵەتێکی تر وەربدات.

لای کانت قەوارەی دەوڵەتێك بەکلیلی راستەقینەی ئاشتی دەزانێت، چونکە بەردی بناغەی بونیادی دەوڵەتە، چەند سەرچاوەیەك باس لەوە دەکەن کە دامەزراندنی (کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتوەکان) و بانگەوازەکەی (ویڵسن) لەژێر کاریگەری بۆچونەکانی کانت و کتێبی، لەپرۆژەی ئاشتی هەمیشەییدا هاتۆتە بون.

-٨-

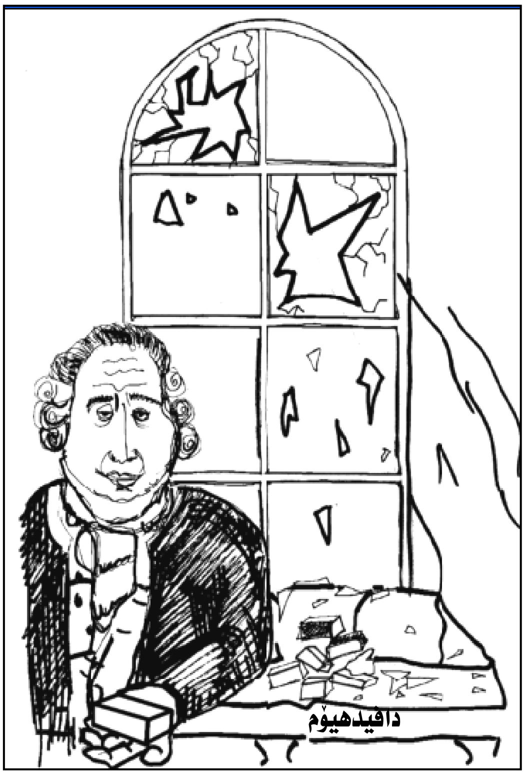

(کانت ومێژوو)

لەمبارەیەوە پێیوایە هیچ کەس ناتوانێت کارێکی فەلسەفی ئەنجامبدات بەدور لەمێژوو، بەو پێیەی بەبێ ئاگابون لە روداوەکانی مێژوو قسەکردن لەسەر فەلەسەفە ناکرێت جگە لەوەش لای کانت فەلسەفەی مێژوو بەستراوەتەوە بەفەلسەفەی ئەخلاقگەرایەوە، بەکورتی کانت پێوایە بیرۆکەی مێژووبۆ جیهان نموونەیەکی بەرزە، بەڵام بەهەماهەنگی فەلسەفەو مێژوو، عەقڵ و سەربەخۆیی عەقڵانی رۆڵی ئەکتیڤیان هەیە.

-٩-

(کانت و کاریگەری لەسەر فەلسەفەی ئەوروپا)

لەکۆتایی ئەم ناملیکەیەدا، دەتوانین بڵێین فەلسەفەی کانت (کانتیزم) جگە لەوەی بنەمایەکی قوڵ و فرە رەهەندی هەیەو کاریگەری لەسەر زۆربەی تیۆرو فەلسەفەکانی دوای خۆی و سەردەمی خۆی هەیە لەئەوروپا لەسەر بابەتەکانی "فەلسەفە، ئەدەب، سروشت، میتافیزیکیاو پەروەردە، سیاسەت، بیرکاری، ئەخلاق، ئیستاتیکا)

نوسینەکانی لەبواری بیرکاری لەلایەن (هلبەرت) و قوتابخانەی شێوەکاری گرنگی خۆی هەیە لەرێبازی هزری و ئایدیالیزمی کانتی کاریگەری بەرچاوی هەبوو لەسەر فەلسەفەکانی (فیختە، شلگل، هێگل و شۆبنهاوەر) رەخنەکانی کانت بۆ عەقڵ و ستایشکردنی هەست رێگای بۆ (ئیرادە)ی شۆبنهاوەری مامۆستای نیچە و بۆ رێبازی (چێژ) (برگسۆن) و رێبازی (پاساوگەرایی) (ولیەم جمیس) خۆشکرد.

جیاوازیکردنەکەی کانت لەنێوان عەقڵی ئەبستراکت و زانستدا خزمەتی زۆری هیگیڵی کرد، سەبارەت بەفەلسەفەش کەدەڵێت جیهانێکی پڕ لەراستی وێژەیی هەیە کە گۆڕانی بەسەردا دێت بەگۆڕانی زەمەن و شوێن، تیۆرسینانی(دیاردەگەرایی) سودیان لێوەرگرتوە و هەروەها (ئەنیشتاین)یش زۆر سودی لێ بینیوە تیۆری (رێژەیبون)ی لەوەوە وەرگرتوە، فەلسەفەی ئایدیالیزمیش کاریگەرە گەورەی لەسەر نیچە هەبووە، سەبارەت بەفەلسەفەی مێژووی کانت کاریگەری لەسەر هێگل داناوە.

بەمشێوەیە ئەم ناملیکەیە، فەلسەفەکەی کانت و تیۆرە جیاوازەکانی ئەو فەیلەسوفەمان پێدەنابێت، ئەگەر چی رەنگە لەناملیلکەیەکی واداکەم بێت، بەڵام زۆر بەکورتی چڕکراوەتەوە خوێنەر دەتوانێ سەرەتاکانی فەلسەفەکەی کانت بیروبۆچۆنەکانی بخوێنەوە.

کانت نمونەیەك لەژیان و کاری فیکریەکانی

وەرگێرانی: پەژارە عەبدولحەمید، لەبڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوە موکریان-٢٠٠٥